

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri
tarixçi

Birinci Göytürk imperatorluğu yığılıqdan sonra bəzi türk boyları müstəqilliklərini qoruyurdular. Amma kiçik dövlətlər halında olduqları üçün dağılan Göytürk imperatorluğunun yerini alacaq, çinlilərin əlinə əsir düşmüş göytürklərə sahib çıxacaq gücdə deyildilər.

Bu artıq elə bir dövr idi ki, Göytürk xalqının adı bütövlükdə siyasət meydanından silinmək üzrə idi. Lakin ulu Tanrı türk xalqını bu tənəzzüldən xilas etdi, ona öz qəhrəman dedə-babalarının yolunu davam etdirməyə yol göstərdi, tarixin sərt hadisələrində bir millət kimi məhv olmaq təhlükəsindən onu qorudu.

Göytürklər 50 il sürən Çin əsarətindən qurtarmaq üçün yorulmadan çalışdılar. Kür-Şad üsyanına bənzər hərəkətləri ilə dastanlar yaratdılar. 679-cu ildə Nişfunun başçılığı altında üsyan etmək istəyən bir oğuz tayfası müvəffəqiyyətli olmadı və çinlilər Nişfunun başını kəsib Çin paytaxtında nümayiş etdirdilər. Onun ardınca Aşina soyundan olan Funian hərəkətə keçdi, lakin o da böyük Çin ordusuna məğlub oldu və 53 yoldaşı ilə birlikdə Lo-Yanq bazar meydanında edam edildi.

Artıq azadlıq məşəli alovlanmışdı və qəhrəman, ağıllı liderlər tükənmiş deyildir. Bu liderlərdən biri Göytürkləri Çin əsarətindən qurtaracaq çox güclü lider Aşina soyundan olan Kutluq idi.

Kutluq 680-ci ildə Şimali Çində Çin əsarətdən Göytürkləri qurtarmaq üçün gizli bir təşkilat qurdu. Göytürk öndərlərinə və xalqına gizli xəbərlər çatdıraraq onları müqəddəs işə çağırdı. Qısa zamanda gənc yaşlı 5 min kişi toplandı. Bunların arasında məşhur alim Tonyukuk da vardı. Həm əsgər, həm təşkilatçı olan cəsur alim Tonyukuk ilə Kutluq aqlaşmaz taktikalar düşündülər. Ard-arda uğurlu hücumlar etdilər. Bu hücumların əsas məqsədi silah, at və böyüməkdə olan ordunu ərzaqla, qoyun, darı kimi yemək şeyləri ilə təmin etmək idi. İlk basqınlarda 30 min at, çox sayda qoyun və dəvə əldə etdilər. Ox və qılnc emalını artırdılar. Demirçilik və silahçılıq onların ata sənəti idi.

Kutluqun qurduğu ordu təşkilatına qoşulub gələnlər çoxalır, silahlı qüvvələr sürətlə böyüyürdü. Çin ordusundan uzaqda Qobi çölü ilə Orxon çayı arasındakı bölgədə yığılıb hazırlıqlarını gördülər və bu bölgəni nəzarət altına aldılar. Coğayın şimal omanlarını yazlıq mərkəz, Karakorumu isə qışlaq mərkəzi etmişdilər. Əsl hədəfləri müqəddəs paytaxt Ötükən idi.

Kutluq Çinin şimalında Yunçu əyalətinə hücum edib, çoxlu qənimət ələ gətirdi. Ötükən ilıq iqlimi, bərəkətli torpağı olan, qorunması asan, bunun əvəzində ətrafa axınlar etməyə əlverişli bir bölgəydi. Selenqa çayı boylarındakı Oğuz türklərinin hədəfi də Ötükən bölgəsinə tam hakim olmaq idi və Kutluqu dayandırmmaq üçün kitanlarla, çinlilərlə anlaşmaya girecəkərdi. Bunu başa düşən Kutluq və

Tonyukuk daha artıq gecikməyə qərar verdilər və dərhal hərəkətə keçərək, „İnəklər gölü“ kənarında oğuzları, xotanları və çinliləri məğlub etdilər (682). Kutluq Ötükəni alıb xaqan elan edildi. Beləliklə, Ötükən yenidən Türk dövlətinin paytaxtı oldu.

Kutluq da Tonyukukun tövsiyəsi ilə xaqan elan edilmiş və İltəriş (el və dövlət yağın) adını almışdı. Artıq bu adla anılacaqdı. Bu zaman Kutluqun qardaşı Kapqanşad (naib əs-səltənə) və Tonyukuk da baş vəzir və məclis rəisi (ayğuçu) oldu. Ordu və siyasət onun öhdəsinə buraxıldı.

Göytürk xaqanı Kutluq İltəriş adlı dəbdəbəli titil qəbul edəndən sonrakı fəaliyyətini tarixi

liyində idi. „Aşide Yunan –Çjen kimi Tonyukuk da ziyalı türk idi. Təbii ki, bu iki yüksək savadlı müşavirin məsləhətləri və İltəriş Kutluq xaqanın ordu komandanlığı üsyanın uğur qazanmasında az rol oynamamışdı.

Bütün 682-ci ili Kutluq İltəriş (Eltəriş-Eli qurtaran) öz ordusunu təşkil etməyə və Çinə basqınlara sərf elədi. 683-cü ildə o, daha geniş fəaliyyətə başladı. Türk süvariləri ildirim sürətli zərbə ilə Ordosdan başlayaraq Şərqa doğru Böyük Çin səddi boyunca bütün möhkəmləndirilmiş Çin xəttini demək olar ki, darmadağın etdi və hər yerdə Çin nizami ordularını zərbəsi ilə məhv etməyə başladı. Türklər Çinin beş hərbi dairəsini dağıtdılar və yalnız birində-altıncıda geriye oturdular. Göytürk

xaqanın əvvəldən ən böyük köməkçisi olan Tonyukuk isə baş vəziri idi. Ordunun və diplomatik işin qurulmasını o təşkil etdi.

Dul imperatriça U-xou Çində hakimiyyəti zəbt etdikdən sonra həmişə belə hallarda olduğu kimi, vəliəhdin də tərəfdarları tapıldı. Onları cəzalandırmaq lazımdı. Ona görə də Göytürk xaqanı İltəriş Kutluq xanla məşğul olmağa vaxt yox idi. Yalnız 686-cı ildə sərkərdə Şun-yuy Kxyanpin üsyançılarını üzərinə getdi. O, türklərin Tsuntsayşan dağları yaxınlığında möhkəmləndirilmiş hərbi düşərgəsində yaşayan ailələrini ələ keçirmək istəyirdi. Kutluq Şansi əyalətində qanlı savaşa çinliləri darmadağın etdi. Çinlilərin itkisi beş min nəfərdən çox idi.

Bu məğlubiyyətin cavabını

miş mətinlik və inadkarlıq nümayiş etdirdilər, məğlubiyyət onların sıralarını parçalamadı, əksinə, daha da möhkəm birləşdirdi. Türklərin mübarizəsi sönmədi, bu isə Göytürk imperatorluğunun bərpasına gətirib çıxaran hadisələrin gedişini müəyyənləşdirdi. Çinlilərin özləri üçün türklər artıq elçatmaz idilər. İndi çinlilər özlərinin Böyük Çin səddi arxasındakı müttəfiqlərinin, ilk növbədə isə uyğurların hərbi qüvvələri ilə fəaliyyət göstərməli olmuşdular.

Belə bir sual ortaya çıxır: nə üçün Çin imperiya qoşunları uzaq səfərlərə yaxşı uyğunlaşmış süvari dəstələrindən ibarət olmasına baxmayaraq, onları təqib etməkdən və axırncı nəfərə qədər qırmaqdan əlçəkdilər? Çinlilərin böyük süvari ordusu vardı, lakin

İkinci Göytürk dövlətinin qurucusu İltəriş Kutluq Xaqan

mənbələrində belə təsvir edirdilər: „Xaqan on yeddi kişi ilə səfərə çıxdı. Onun xaricdə (yəni Çinin özünün sərhədlərindən kənarında) olduğunu eşidən Göytürklər dağlara qalxdılar, dağlardakı türklər şəhərə düşdülər, birləşib yetmiş kişidən ibarət bir dəstə yaratdılar. Səmadakı Göytanrı onlara qüvvə bəxş etdiyindən xaqanın qoşunları canavar, onun düşmənləri isə qoyun timsalında idilər. Qoşunları ilə birlikdə İltəriş Xaqan qabağa (yəni qərbə) və arxaya (yəni şərqə) hərəkət edərək o, xeyli adam ayağa qaldırdı və topladı. Tezliklə onun ordusunda 7000 kişi vardı. Döyüşçülərin sayı 7000 nəfərə çatanda o, xalqın arasında qayda-qanun yaratdı və onlara hərbi təlim keçməyə başladı, öz dövlətini və xaqanını itirən, kölə və kənizə çevrilən, xalqın dövlətini və türk qayda-qanununa bərpə etdi. O, hər şeyi səhmana saldı və əcdadlarının qanunlarını əsasında qurdu. Bundan sonra o, xalqa tolis-tarduş quruluşu verdi, bundan sonra yabqu və şadları təyin elədi“.

Tonyukuk abidəsi də bundan az əhəmiyyət kəsb etməyən detalları və cizgiləri aşkara çıxarır: „Mən Tonyukuk Tabqaç dövləti üçün tərbiyə olunmuşam, çünki türk xalqı Tabqaç dövlətinin tabe-

xaqanı İltəriş Kutluq xan Şanyu canişinliyini mühasirəyə aldı, sonrakı üç il ərzində çinli məmurların və əsgərlərin bu ərazidə hərəkəti qeyri-mümkün idi.

Çində baş verən dövlət çevrilişi də türklərin hərbi uğurlarına kömək etdi. Dul Çin imperatriçası U-xou oğlu Cuntsunu tutdurdu və ona knyaz titulu verərək Mərkəzi Çinə sürgün etdi.

İltəriş Kutluq Xaqan və Tonyukuk Şimali Çinə, xüsusilə Böyük Çin səddinin güneyindəki bölgələrə dalbadal basqınlar etdilər. 582-ci ildə 8 dəfə, 683-cü ildə 10 dəfə, 684-cü ildə 6 dəfə, 685-ci ildə 2 dəfə, 686-cı ildə 11 dəfə, 687-ci ildə 9 dəfə böyük axınlar edərək Çini göz açmağa qoymadılar. Hər basqınında bir qism türkü qurtarıb, qənimət alırdı. Çinin seçmə nizami ordu birliklərini dağıtdılar. Son basqınlarda Çin daha böyük hərbi birliklərini dağıtdılar və məşhur sərkərdələr məğlub edildi, ordular dağıldı.

Artıq Göytürk dövləti güclənmiş, Çin təhlükəsi ortadan qaldırılmış görünürdü. İltəriş Kutluq Xaqan (Eltəriş Xaqan) İkinci Göytürk Xaqanlığının qurucusu olmuş və hərbi təşkilatlanma ilə dövlətini təşkil etmişdi. Qardaşı Kapqanı „Şad“, başqa qardaşı Tosifunu yabqu təyin etmişdi. İltəriş Kutluq

vermək lazım idi. Voevoda Çan-Çinin başçılığı ilə türklərin üzərinə böyük hərbi qüvvə göndərildi. Çan-Çji ən istedadlı Tan generallarından biri idi və Tibetə qarşı savaşa öz igidliyi, fiziki qüvvəsi və hərbi fərəsi ilə əməlli-bağlı ad çıxarmışdı.

Çan-Çji bütün ciddiliyyəti ilə işə girişdi. 687-ci ildə Xuanxua due savaşında türklər darmadağın edildilər. Çin süvariləri onları təxminən 20 kilometr qovdular. Lakin Göytürklər düşmənin təqibindən xilas oldular və Böyük çölə getdilər. Çan-Çjinin tabeliyində olanlardan Tsuan Bao-bi adlı birisi yeni rütbə almaq ümidi ilə sərhəddi keçdi və casusları vasitəsi ilə türklərin düşərgəsini tapdı. Bao-bi onlara qəfil zərbə endirmək istəyirdi, lakin türklər düşmənin yaxınlaşmasından xəbər tutdular və dərhal döyüş cərgələrinə düzülülər. Çinlilər cəsarətlə döyüşürdülər, lakin buna baxmayaraq darmadağın edildilər. Qaçmağa imkan tapmış başçıdan başqa bütün Çin korpusu məhv edildi.

Döyüş kampaniyası başa çatdı, çinlilərin məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Savaşçı Göytürkləri Sarı dağdan Tanrı dağlarına qovmaq əslində xərcəngi suya buraxmaq kimi bir şey idi. Türklər görünmə-

689-cu ildə onların hamısı tibetlilərin zərbələri altında məhv olmuşdular. Yunnani cəngəlliklərindən Xuanxenin qayalıq sahillərinə, Turfanın qızmar qumlarına və Mərkəzi Tyan-Şanın meşəli zirvələrinə qədər uzanan Tibet cəbhəsi çinlilərin bütün ehtiyat qüvvələrini udurdu. Göytürklər Pekin və Qansu arasındakı şəhərləri aldılar və Çin ordularını məğlub edib dağıtdılar. Fikir və arzularını həyata keçirmək üçün İltəriş Kutluq Çinə qarşı son səfərinə çıxdı (693) və Ling-çu və Ordos əyalətlərini aldı. Sonra Çin imperatriçası Vuya yardım üçün xotanlara hücum edib onları məğlub etdi və Çin imperatriçasına azuqə, dəmir, kənd təsərrüfatı vasitələri göndərib, türklərin öz yurdlarına qaytarmağını istədi. İltəriş Kutluq Xaqan dəfələrlə xotanlar və oğuzlarla savaşdı, onları özünə tabe etdi və 693-ci ildə Otügəndə Göytürk bayrağı altında öldü. İltərişin iki oğlu-Bilgə 8 yaşında və Gültəkin 7 yaşında idilər. Kutluq xaqanın qardaşı Kapqan 37 yaşında xaqan oldu. Tonyukuk da baş vəzir qaldı.

İltəriş Kutluq Xaqanın siyasəti üç əsasə dayaqlanırdı: 1-Çin başçı altında tutulmalıdır ki, türk dövləti rahat olub ərzaq ilə təmin olunsun; 2-Çində pərakəndə şəkildə yaşayan türklər ana yurdu Ötükənə qayıtmalıdır; 3-Asiyada nə qədər türk varsa Göytürk xaqanının bayrağı altında yığılmalıdır.

İltəriş Kutluq (Eltəriş) xaqan eli və xalqı şadlığa, sakitliyə qovuşdurmuş, qızıl qurd başlı bayraq altında milləti birləşdirmişdi. İltəriş el və dövlət yağın ünvanını tam olaraq doğrultmuşdu. Qədim mənbələrdə verilən məlumata görə İltəriş Kutluq xan 47 yürüş etmiş və 20 savaşda qılnc çalib xalqının azadlığa çıxmasına, düşmən qüvvələrinin məğlubiyyətinə uğramasına səbəb olmuşdur.

İltəriş Kutluq Xaqan (682-693) türkləri yenidən özünə tanıtdı, onun dövlət quruluşunu bərpə etdi, türklərin başqa xalqların içində assimilyasiyaya uğrayıb erməsinin, yoxa çıxmasının, bir sözlə soyqırımının qarşısını aldı. II Göytürk imperatorluğunun qurucusu oldu.